

Bartłomiej Garczyk

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Wydział Historyczny
Zakład Historii Europy Wschodniej
garczyk@amu.edu.pl

PETERSBURG JAKO OŚRODEK AKADEMICKI PRZEŁOMU XIX I XX WIEKU

Streszczenie: W artykule zostały ukazane dzieje Petersburga jako ośrodka akademickiego przełomu XIX/XX wieku. Stolica Rosji była głównym centrum administracyjnym, przemysłowym i kulturalnym Imperium, a także jednym z największych i najsilniejszych ośrodków naukowo-universyteckich w Europie. Pod koniec XIX wieku w mieście istniały 23 uczelnie wyższe, a w latach 1914-1915 ich liczba wzrosła do 35, natomiast liczba kształcących się studentów wynosiła blisko 42 tys. Nad Newą funkcjonowały liczne prestiżowe uczelnie wyższe. Największą z nich był założony w 1819 roku Cesarski Uniwersytet. Wśród pozostałych były między innymi uczelnie techniczne, wojskowe, medyczne, a także wiele innych instytucji naukowych i oświatowych o charakterze poza-universyteckim. Petersburg był także największym skupiskiem polskich studentów i wykładowców. Wielu z nich odegrało ważną rolę w rozwoju rosyjskiej i europejskiej nauki.

Słowa kluczowe: Petersburg, uniwersytety w Rosji, szkoły wyższe w Petersburgu, Polacy w Petersburgu, Polscy uczeni w Rosji.

Wprowadzenie

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie Petersburga jako ośrodka naukowo-akademickiego, a także ukazanie, jak w kolejnych dziesięcioleciach (ze szczególnym uwzględnieniem przełomu XIX i XX wieku) powstawało i rozwijało się nad Newą szkolnictwo wyższe, tworzone były uczelnie o profilu ogólnym, pedagogicznym, technicznym, medycznym, wojskowym i innym. Ważnym aspektem opracowania jest również uwzględnienie pozostałych – nieuniwersyteckich – instytucji naukowych Petersburga i udziału Polaków w życiu uniwersyteckim stolicy.

1. Początki powstawania szkolnictwa wyższego w Rosji

Jak zauważyła w swym szkicu Kalina Bartnicka, „(...) historia uniwersytetów w Rosji zaczęła się z opóźnieniem o około 300 lat w stosunku do Europy Zachodniej i jest przykładem eksperymentu polegającego na przeniesieniu na zupełnie obcy grunt dojrzałej wielowiekowej instytucji”. Europejskie tradycje uniwersyteckie sięgają średniowiecza. Zapotrzebowanie na wykształcone kadry wpłynęło na dynamiczny wzrost liczby uczelni w Europie Zachodniej i Środkowej w XI-XIV wieku. Odmienne uwarunkowania społeczne, kulturowe, demograficzne i urbanizacyjne sprawiły, że początki szkolnictwa wyższego w Rosji przypadły dopiero na wiek XVIII. W państwie carów nie funkcjonowała ani nowożytna nauka, ani świecka oświata. Nie istniały szkoły wyższe i inne instytucje naukowe. Chcąc się uczyć młodzież rosyjska była zmuszona wyjeżdżać za granicę i podejmować studia na uczelniach europejskich. Zmiana tego stanu rzeczy nastąpiła dopiero w okresie panowania Piotra I. Realizowana polityka „otwarcia” stworzyła warunki umożliwiające zaszczerpienie na gruncie rosyjskim zachodnioeuropejskich idei oświatowych i uniwersyteckich.

Reformy pchnęły Rosję na nowe tory cywilizacyjne. W stosunkowo krótkim czasie utworzono świeckie szkolnictwo elementarne, a następnie zainicjowano utworzenie szkół o wyższym poziomie, odbiegających od nauczania elementarnego. W 1701 roku utworzono w Moskwie szkołę nawigacyjną (która następnie została zreorganizowana i przeniesiona do Petersburga, tworząc podwaliny pod przyszłą Akademię Morską). Zwieńczeniem nowatorskich reform oświatowych cara było podpisanie dekretu ze stycznia 1724 roku powołującego do życia Cesarską (Petersburską) Akademię Nauk, którą ostatecznie utworzono już po śmierci cara w grudniu 1725 roku. W kolejnych dziesięcioleciach zaczęły funkcjonować kolejne instytucje oświatowe. W 1755 roku, dzięki staraniom wybitnego uczonego rosyjskiego Michaiła Łomonosowa (1711-1765), została utworzona pierwsza świecka uczelnia wyższa na obszarze Rosji właściwej – Uniwersytet Moskiewski. Jednak dynamiczny rozwój uczelni wyższych nastąpił dopiero w początkach XIX wieku, a Rosja tym samym dołączyła do grona europejskich ośrodków naukowych¹. Rozwój szkolnictwa wyższego w Rosji był zatem konsekwencją

¹ Reformy oświatowe Aleksandra I stanowiły impuls do utworzenia uniwersytetów w Dorpacie (1802), Wilnie (1803), Kazaniu (1804), Charkowie (1805) i Petersburgu (1819). W przypadku Dorpatu i Wilna władze carskie przywróciły istniejące wcześniej uniwersytety. W Dorpacie już w 1632 roku Szwedzi założyli *Universitas Gustawiana*, natomiast w Wilnie istniała od 1578 roku Akademia Wileńska. W II połowie XIX i początkach XX wieku do miast uniwersyteckich Imperium dołączyła Odessa (1865), Tomsk (1888), Saratów (1909), Perm (1916). Zob. А.И. Аврус, *История российских университетов. Очерки*, Москва 2001, s. 74 i nast.

zapoczątkowanego przez Piotra I procesu modernizacji kraju w oparciu o naśladownictwo i adoptowanie europejskich wzorców. Warto w tym miejscu podkreślić, że rozkwit rosyjskiej nauki nie byłby możliwy bez udziału cudzoziemców – w szczególności Niemców – którzy wnieśli znaczący wkład w organizację nowoczesnego uniwersyteckiego systemu oświaty, a ich zasługi miały często znaczenie fundamentalne².

2. Tradycje akademickie Petersburga w XVIII w.

Symbolem „europeizacji” Rosji był założony w maju 1703 roku Petersburg – centrum administracyjne, przemysłowe i kulturalne Imperium, a także jeden z głównych ośrodków politycznych Europy. Stołeczny charakter miasta sprawił, że Petersburg stał się największym i najsilniejszym ośrodkiem naukowo-akademickim państwa rosyjskiego³. Pod koniec XIX w. w Petersburgu istniały 23 uczelnie wyższe, a w latach 1914-1915 ich liczba wzrosła do 35, natomiast liczba kształcących się studentów wynosiła blisko 42 tys.⁴

Początki tworzenia szkół wyższego typu nad Newą sięgają pierwszej połowy XVIII wieku. Wśród pierwszych uczelni była wspomniana wyżej, przeniesiona w 1715 roku z Moskwy, **Akademia Morska** (dawna szkoła nawigacyjna), kształcąca przyszłych marynarzy, nawigatorów i kartografów⁵. Fundamentalne znaczenie dla rozwoju niemalże wszystkich dziedzin rosyjskiej nauki miało utworzenie **Cesarskiej Akademii Nauk**. „Prawie wszystko, co w dziedzinie nauki osiągnięto w Rosji XVIII wieku – pisał Sergiusz Wawilow – wychodziło bezpośrednio lub pośrednio z Akademii”⁶. Głównym celem nowej instytucji była działalność nie tylko *stricte* naukowa (prowadzenie badań, organizacja wypraw

² Zob. Г.И. Смагина (ред.), *Немцы и развитие образования в России*, СПб 1998.

³ Obecnie Petersburg jest drugim po względem ilości szkół wyższych i liczby studiujących – po Moskwie – ośrodkiem uniwersyteckim Rosji. Jednak w przeciwieństwie do Moskwy większość funkcjonujących uczelni Petersburga ma rodowód przedrewolucyjny.

⁴ Б. Лебин, *Очерки истории организации науки в Ленинграде 1703-1977*, Ленинград 1980, s. 107. Według danych z 1869 roku w Petersburgu funkcjonowało ogółem 694 instytucje naukowych i oświatowych wszystkich szczebli rodzajów: uczelnie wyższe, szkoły średnie i elementarne, zarówno prywatne, jak i państwowe, towarzystwa naukowe i inne. Zob. В. Михневич, *Петербург весь на ладони*, СПб 1874 [reprint: Москва 2003], s. 355-356.

⁵ Wykaz petersburskich uczelni i uczonych został sporządzony na podstawie publikacji: Б. Лебин, *Очерки истории организации науки...*, op. cit.; А.В. Даринский, *Высшие учебные заведения старого Петербурга*, СПб 2002; L. Bazyłow, *Historia nowożytnej kultury rosyjskiej*, Warszawa 1986; Ю.Д. Марголис, Г.А. Тишкин, *Отечеству на пользу, россиянам на славу. Из истории университетского образования в Петербурге XVIII-начале XX веков*, Ленинград 1988.

⁶ Сут за: L. Bazyłow, *Rola Petersburskiej Akademii Nauk w poznawaniu Rosji*, „Slavia Orientalis” 1975, R. XXIV, nr 1, s. 3.

eksploracyjnych czy dbanie o rozwój dyscyplin naukowych), ale i dydaktyczna. Do obowiązków członków Akademii należało między innymi kształcenie Rosjan na poziomie średnim i wyższym, a każdy uczony miał obowiązek wykształcić kilku młodych specjalistów⁷. Wśród kadry akademii dominowali początkowo cudzoziemcy⁸. Przy akademii funkcjonował tzw. uniwersytet. Uczelnia posiadała fakultety (klasy): matematyczny, astronomiczny, geograficzny, fizyczny, chemiczny, botaniczny, historyczny i prawny, jednak zarówno pod względem organizacji, jak i struktury nie była uniwersytetem w rozumieniu europejskim i funkcjonowała zaledwie do połowy XVIII wieku. W kolejnych dziesięcioleciach w stolicy zaczęły powstawać instytucje kształcenia o stanowym charakterze, głównie o profilu wojskowym i inżynieryjnym: **Korpus Kadetów** (tzw. I Korpus Kadetów zał. 1731); w 1752 z Akademii Morskiej wyodrębnił się **Morski Korpus Kadetów; Szlachecki Korpus Inżynierii i Artylerii** (tzw. II Korpus Kadetów zał. 1758); z kolei w 1759 powstała jedna z najbardziej prestiżowych uczelni petersburskich – **Korpus Paziów Jego Imperatorskiej Wysokości**, w którym przyszli oficerowie zdobywali wiedzę z zakresu historii, geografii, matematyki, ceremoniału dworskiego, jazdy konnej i fechtunku. Ważnym wydarzeniem w życiu kulturalnym Rosji było założenie w 1757 roku **Cesarskiej (Petersburskiej) Akademii Sztuk Pięknych**. W 1779 roku dekretem Katarzyny II przekształcono istniejącą od 1738 roku **Szkołę Tańca** w pierwszą w Rosji **Szkołę Teatralną**.

⁷ Ibid., s. 4-12 oraz F. Sielicki, *Rosyjska Akademia Nauk i jej związki z nauką polską*, „Slavia Orientalis” 1975, R. XXIV, nr 1, s. 13-15.

⁸ W XVIII wieku w Cesarskiej Akademii Nauk pracowało 110 uczonych, w tym 27 Rosjan i 83 cudzoziemców (wśród obcokrajowców było aż 67 Niemców). Pierwszym prezydentem Petersburskiej Akademii Nauk był Laurentius Blumentrost (1692-1755). Z Akademią byli związani także między innymi: wybitny uczony, historyk, geograf i etnograf – Gerhard Friedrich Müller (1705-1783); profesor fizyki i matematyki, twórca pierwszego w Rosji laboratorium fizycznego oraz autor pierwszych rosyjskich podręczników z zakresu fizyki, mechaniki i matematyki – Georg Wolfgang Krafft (1701-1754); podróżnik i odkrywca Ferdynand Wrangel (1796-1870) czy założyciel Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego Fiodor Litke (1797-1882). Zob. E.C. Стецкевич, *О социальном положении служащих Петербургской Академии Наук (1720-1760 гг)* [w:] Д. Дальманн, Г.И. Смагина (ред.), Г.Ф. Миллер и русская культура, СПб 2007, s. 37; Д. Дальманн, *Записки путе-шественников. Переписка Г.Ф. Миллера, Л. Эйлера и А.Ф. Бюшинга во время и после второй камчатской экспедиции 1733-1743* [w:] *Немцы в России. Российско-немецкий диалог*, СПб 2001, s. 8; *Немцы в государственности России*, СПб 2004; Г.И. Смагина (ред.), *Немцы в России: Историко-документальное издание*, СПб 2011. Zob. także В.А. Дивин, *Русские мореплаватели на Тихом океане в XVIII веке*, Москва 1971 oraz Л.А. Шур, *К берегам Нового Света. Из неопубликованных записок русских путешественников начала XIX века*, Москва 1971.

3. Rozwój szkolnictwa wyższego w Petersburgu w XIX i początkach XX w.

Wiek XIX przyniósł dalszy dynamiczny rozwój życia umysłowego. Rosyjskie osiągnięcia kulturalne i naukowe budziły zachwyt i zwracały uwagę wszystkich europejskich stolic. Rozwijały się nauki humanistyczne, przyrodnicze, literatura piękna, malarstwo, muzyka i architektura. Ożywienie intelektualne zaowocowało tworzeniem nowych szkół, tym bardziej że awans zawodowy bądź kariera urzędnicza były ściśle powiązane z uzyskaniem odpowiedniego wykształcenia. Kolejną przesłanką rozwoju szkolnictwa wyższego w II połowie XIX wieku była reforma uwłaszczeniowa z 1861 roku i likwidacja systemu pańszczyźnianego. Rozwój gospodarczy Rosji i pojawienie się wielu nowych gałęzi przemysłu, w tym dynamicznie rozwijającego się przemysłu metalowego, maszynowego, wydobywczego i metalurgicznego, tekstylnego czy chemicznego, a także rozwijające się budownictwo kolejowe i rozwój techniki, przyczyniły się do pojawienia nowych form kształcenia specjalistycznego. Innymi słowy petersburskie fabryki potrzebowały wykwalifikowanych kadr, co z kolei stanowiło główną determinantę rozwoju szkolnictwa wyższego o profilu technicznym. Tym samym Petersburg stał się głównym ośrodkiem kształcenia kadr technicznych.

Pierwszą uczelnią techniczną Petersburga był założony w 1804 roku na bazie istniejącej już od 1773 roku szkoły górniczej – **Instytut Górniczy**. Był on głównym ośrodkiem dydaktycznym z zakresu górnictwa, geologii, wydobywania bogactw naturalnych i mineralogii⁹. Wśród absolwentów uczelni był między innymi rosyjski geolog, twórca pierwszej geologicznej mapy europejskiej części Rosji, badacz Uralu i Ałtaju – profesor Gregor Helmersen (1803-1885). Z instytutem był także związany chemik i twórca jednego z podstawowych praw termodynamiki „prawa stałej sumy ciepła” (tzw. Prawo Hessa) – Herman Hess (1802-1850) oraz inżynier i założyciel petersburskich zakładów metalowych – Paweł Obuchow (1820-1869). W latach 1905-1910 funkcję dyrektora uczelni pełnił krystalograf, mineralog i badacz Uralu – Jewgraf Fiodorow (1853-1919).

Główną rolę w rozwoju rosyjskiego szkolnictwa technicznego i sztuki inżynierskiej odegrał założony w 1809 roku **Instytut Inżynierów Komunikacji**¹⁰. Zakres programowy studiów obejmował szeroki katalog dyscyplin związanych z projektowaniem i budownictwem dróg wodnych i lądowych: w tym linii kole-

⁹ Ленинградский Горный Институт за годы советской власти. Очерки, Ленинград 1971, s. 3-7.

¹⁰ M. Manida, *Rozwój wyższego szkolnictwa technicznego w Rosji w pierwszym trzydziestolecu XIX wieku*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1976, R. XXI, nr 2, s. 271-272.

jowych, dróg bitych, kanałów, śluz mostów i portów. Instytut był wiodącą jednostką w Rosji w dziedzinie opracowania podstaw i rozpowszechniania mechaniki stosowanej jako nauki¹¹. Z uczelnią był związany wybitny uczony-akademik, twórca petersburskiej szkoły matematycznej – Michaił Ostrogradski (1801-1861). Wśród absolwentów i wykładowców był zarazem inżynier mechanik, autor projektu linii kolejowej Moskwa-Petersburg i późniejszy minister Paweł Mielnikow (1804-1880); konstruktor i budowniczy mostów Mikołaj Bielelubski (1845-1922) oraz Lew Jerakow (1839-1885) – twórca pierwszej w Rosji Katedry Parowozów.

Renomowaną uczelnią techniczną Petersburga był założony w 1828 roku, dzięki staraniom ówczesnego ministra finansów Jegora Kankrina, **Instytut Technologiczny**. Jednostka miała początkowo charakter niższej „praktycznej” szkoły technicznej i dopiero w 1862 roku otrzymała status wyższego zakładu naukowego. Absolwenci Instytutu, otrzymując wszechstronną wiedzę techniczną zwieńczoną nadaniem stopnia inżyniera technologa lub inżyniera mechanika, uzyskiwali zatrudnienie w różnych dziedzinach życia gospodarczego Rosji, w tym wielu gałęziach dynamicznie rozwijającego się przemysłu. W gronie znakomitych profesorów, sław uczelni był między innymi: chemik i noblista Dmitrij Mendelejew (1834-1907); dyrektor tegoż instytutu, matematyk i pionier mechaniki teoretycznej oraz późniejszy minister finansów Rosji – Iwan Wyszniegradzki (1831-1895); chemik, autor fundamentalnej pracy dotyczącej organicznych związków chemicznych (*Handbuch der organischen Chemie*) – Friedrich Konrad Beilstein (1838-1906); ojciec rosyjskiego przemysłu cementowego – Aleksiej Szuljaczenko (1841-1903); twórca przemysłowej metody pozyskiwania kauczuku syntetycznego – Siergiej Lebiediew (1874-1934), a także twórca teorii tarcia ciał smarowanych – Mikołaj Pietrow (1836-1920)¹². Wśród absolwentów, których rozwój kariery przypadł na okres po 1917 roku, był emigrant, pionier i współtwórca telewizji Władimir Zworykin (1888-1982)¹³.

Uczelnią kształcąca w dziedzinie budownictwa był założony w 1882 roku **Instytut Inżynierów Cywilnych**. Wśród kadry profesorskiej uczelni znalazło się wielu wybitnych petersburskich architektów i budowniczych, między innymi: budowniczy willi Matyldy Krzezińskiej w Petersburgu – Aleksander Gauguin (1856-1914); budowniczy Soboru św. Aleksandra Newskiego w Warszawie – Włodzimierz Pokrowski (1871-1931) czy młodszy brat Fiodora Dostojewskiego – architekt Andriej Dostojewski (1825-1897).

¹¹ Ibid., s. 276-277.

¹² Wiele cennych informacji na temat kadry profesorskiej Instytutu Technologicznego znajduje się w pracy Z. Tucholskiego, *Profesor Antoni Xiężopolski. Twórca polskiej szkoły budowy lokomotyw*, Warszawa 2015.

¹³ A. Przytułski, *Władimir Kosma Zworykin – amerykański pionier telewizji*, „Napędy i Sterowanie” 2011, nr 12, s. 104 i nast.

W 1891 roku powstał **Instytut Elektrotechniczny** kształcący absolwentów o profilu inżyniera-elektryka. W 1905 roku rektorem uczelni został uważany za wynalazcę radia, fizyk Aleksander Popow (1859-1906). Wśród kadry profesorskiej należy również wymienić współtwórcę planu elektryfikacji Rosji (GOELRO), specjalistę w dziedzinie elektryfikacji kolei i budowniczego pierwszych radzieckich elektrowni wodnych – Henryka Graftio (1869-1949).

Ostatnią uczelnią techniczną powstałą przed rewolucją bolszewicką był założony w 1899 roku **Petersburski Instytut Politechniczny (politechnika)**. Jego struktura wewnętrzna była pewnym *novum* z uwagi na to, że prócz wydziałów o profilu technicznym (mechaniczny, elektromechaniczny, metalurgiczny, inżynierjno-budowlany, budowy okrętów) posiadał także wydział ekonomiczny. Profesorem uczelni był między innymi geolog i specjalista w dziedzinie petrografii, późniejszy rektor Franc Lewinson-Lessing (1861-1939) oraz ojciec radzieckiej szkoły fizyki Abram Joffe (1880-1960).

Wśród pozostałych – nietechnicznych uczelni Petersburga – był założony w 1804 roku **Główny Instytut Pedagogiczny**. Uczelnia przygotowywała kadry nauczycielskie w ramach 3 wydziałów: filozofii i prawa, fizyczno-matematycznego oraz historii i literatury. W 1819 roku uczelnię zamknięto i zreorganizowano, a na jej bazie utworzono Imperatorski Uniwersytet Petersburski. Jednak w 1829 roku Instytut Pedagogiczny restytuowano i jako autonomiczna jednostka istniał do 1859 roku. W gronie wykładowców był między innymi wybitny fizyk Emil Lenz (1804-1865), a w 1855 roku Wydział Matematyczno-Fizyczny uczelni ukończył D. Mendelejew.

W 1819 roku na fundamencie wspomnianego Głównego Instytutu Pedagogicznego powstał **Cesarski Uniwersytet Petersburski**. Stolica Rosji stosunkowo późno uzyskała status miasta uniwersyteckiego, jednak w krótkim czasie uczenia stała się największym ośrodkiem naukowym kraju. Posiadała 4 wydziały: języków wschodnich, filologiczno-historyczny, matematyczno-fizyczny i prawny. W przeciwieństwie do uniwersytetów w Moskwie i Kazaniu, Uniwersytet Petersburski nie posiadał oddzielnego wydziału lekarskiego, ponieważ w mieście istniała już założona w 1798 roku Akademia Medyko-Chirurgiczna. W gronie wykładowców uniwersytetu było wielu wybitnych członków Rosyjskiej Akademii Nauk i światowego formatu naukowców, wśród nich między innymi: twórca rosyjskiej szkoły matematycznej Pafnucy Czebyszew (1821-1894); lingwista i filolog Aleksy Szachmatow (1864-1920); D. Mendelejew; prawnik Anatolij Koni (1844-1927) i wielu innych.

W 1862 roku z inicjatywy wybitnego pianisty, kompozytora i dyrygenta Antona Rubinsteina powstało **Petersburskie Konserwatorium Muzyczne**. W gronie

wykładowców i wychowanków uczelni znaleźli się wybitni rosyjscy twórcy i artyści: kompozytorzy Piotr Czajkowski (1840-1893), Mikołaj Rimski-Korsakow (1844-1908); skrzypek Leopold Auer (1845-1930) czy śpiewak operowy, tenor Iwan Jerszow (1867-1943).

Uczelnie o profilu przyrodniczym reprezentował założony w 1803 roku w Carskim Siole, a w 1811 roku przeniesiony do Petersburga, **Instytut Leśny** – najstarsza w Rosji i jedna z najstarszych na świecie uczelni rolniczych¹⁴. Kształcono w niej mierniczych, leśników i rolników. Z uczelnią był związany agronom i mikrobiolog, twórca rosyjskiego gleboznawstwa – Paweł Kostyczow (1845-1895) oraz ojciec rosyjskiej fenologii, leśnik i ornitolog – Dmitrij Kaigorodow (1846-1924)¹⁵.

Nad Nową działało 6 uczelni o profilu medycznym. Pierwszą i największą z nich była założona ukazem Pawła I z 1798 roku **Akademia Medyko-Chirurgiczna**. W jej murach kształcono przyszłych lekarzy, weterynarzy i farmaceutów. Od 1838 roku uczelnia zaczęła podlegać Ministerstwu Wojny, a w 1881 roku została zreorganizowana w **Wojskową Akademię Medyczną**. Do grona profesorów należał anatom i pionier nowoczesnej chirurgii Mikołaj Pirogow (1810-1881) i wybitny fizjolog, późniejszy noblista Iwan Pawłow (1849-1936)¹⁶. Wśród absolwentów uczelni był między innymi Dmitrij Ott (1855-1929) – rosyjski lekarz i ginekolog, od 1893 roku dyrektor Petersburskiego Instytutu Położnictwa¹⁷ oraz Piotr Lesgaft (1836-1909) – pedagog, lekarz i anatom, twórca systemu nauczania kultury fizycznej w Rosji¹⁸. Wśród pozostałych uczelni medycznych był powołany do życia w 1885 roku **Instytut Kliniczny Wielkiej Księżnej Heleny Pawłowny**; w 1897 roku założono **Petersburski Żeński Instytut Medyczny**; dwa lata później prawa wyższej uczelni uzyskał **Kliniczny Instytut Położniczo-Ginekologiczny**, a w 1907 roku został założony **Instytut Psychoneurologiczny**. W 1903 roku Polka (pierwsza kobieta magister farmacji w Rosji) Antonina Leśniewska (1866-1937) założyła dwuletnią **Szkołę Farmaceutyczną dla Kobiet**.

Nad Nową tworzono również wyższe szkoły żeńskie, w wyniku czego Petersburg stał się największym w Rosji ośrodkiem kształcenia wyższego kobiet.

¹⁴ J. Róziewicz, *Polsko-rosyjskie powiązania naukowe (1725-1918)*, Wrocław 1984, s. 210.

¹⁵ *Русские ботаники: биографо-библиографический словарь*, Москва 1947/1952, t. 1-4.

¹⁶ Zob. autobiografię I. Pawłowa w: T. Nasierowski, *Iwan Pietrowicz Pawłow. Nauka sowiecka w okowach stalinizmu*, Warszawa 2002, s. 123 i nast.

¹⁷ Dziś Naukowo-Badawczy Instytut Położnictwa i Ginekologii im. D. Otta w Petersburgu. Zob. oficjalna strona uczelni: www.ott.ru.

¹⁸ В. Таймазов, Ю. Курамшин, А. Марьянович, *Петр Францевич Лесгафт. История жизни и деятельности*, СПб 2006.

Należy przypomnieć, że do 1905 roku kobiety nie miały w zasadzie możliwości wstępu na uczelnie wyższe. Mogły jedynie uczęszczać na wykłady uniwersyteckie jako wolne słuchaczki. Funkcję wyższej uczelni dla kobiet pełniły założone w 1878 roku **Wyższe Kursy Żeńskie (tzw. kursy Bestużewowskie)**, na których zdobywano specjalizację nauczycielską¹⁹. Wśród innych uczelni żeńskich był powstały w 1906 roku **Petersburski Żeński Instytut Politechniczny** (tzw. żeńska politechnika) czy **Petersburski Żeński Instytut Pedagogiczny** (zał. 1903).

Stolica Rosji była ważnym ośrodkiem kształcenia wojskowego. Ukończenie specjalistycznych szkół torowało młodym adeptom drogę awansu w armii carskiej. Prócz średnich szkół wojskowych powstałych jeszcze w wieku XVIII, na obszarze miasta na przełomie XIX i XX wieku funkcjonowało kilka akademii wojskowych. Wśród najważniejszych z nich były między innymi: **Nikołajewska Akademia Sztabu Generalnego** (zał. 1832); **Michajłowska Akademia Artyleryjka** (zał. 1855); **Nikołajewska Akademia Inżynieryjna** (zał. 1855); **Nikołajewska Akademia Morska** (zał. 1877); **Aleksandrowska Wojskowa Akademia Prawnicza** (zał. 1867) i **Wojskowa Akademia Intendentury** (zał. 1911)²⁰.

Odrębne miejsce w systemie szkolnictwa wyższego zajmowały uczelnie duchowne. Główną uczelnią prawosławną Petersburga była działająca przy monasterze Aleksandra Newskiego i sięgająca swoją genezą 1721 roku **Petersburska Prawosławna Akademia Duchowna**. Według danych z 1872 roku w jej murach nauki pobierało 154 studentów, a kadra naukowa liczyła 30 profesorów²¹. Po rozwiązaniu Wileńskiej Akademii Duchownej na mocy ukazu z 1842 roku otwarto w Petersburgu **Rzymskokatolicką Akademię Duchowną**, która po likwidacji Akademii Duchownej w Warszawie pozostała jedyną katolicką uczelnią wyższą w Imperium Rosyjskim.

Wśród pozostałych petersburskich uczelni wyższego typu były między innymi: **Wyższe Kursy Geograficzne** (zał. 1916); **Cesarska Szkoła Prawa** (zał. 1835); **Wyższe Kursy Handlowe** (zał. 1897); **Instytut Archeologiczny** (zał. 1877); **Szkoła Rysunku Technicznego Barona A. Stieglitza** (zał. 1876); **Wyższe Kursy Piotra Lesgafta** (zał. 1896)²² i inne. Specyficzną formą kształcenia wyższego był **Instytut Wschodni przy Azjatyckim Departamencie Ministerstwa Spraw Zagranicznych**, w którym kształcono w zakresie znajomości języków wschodnich (turecki, perski, arabski) przyszłych rosyjskich dyplomatów.

¹⁹ G. Tiszkin, *Z historii wyższego kształcenia kobiet w Rosji*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1980, T. XXIII, s. 125 i nast.

²⁰ M. Kulik, *Akademicki system kształcenia armii rosyjskiej na przełomie XIX i XX wieku* [w:] L. Zasztowt (red.), *Akademie Nauk – Uniwersytety – Organizacje Nauki. Polsko-rosyjskie relacje w sferze nauki XVIII-XX w.*, Warszawa 2013, s. 273.

²¹ В. Михневич, *Петербург весь на ладони...*, op. cit., s. 365.

²² Dziś Państwowy Uniwersytet Kultury Fizycznej Sportu i Zdrowia im. P. Lesgafta w Petersburgu.

Tabela 1. Główne uczelnie wyższe Petersburga przełomu XIX i XX wieku

Nazwa uczelni	Data utworzenia
Akademia Morska	1715
Cesarska Akademia Nauk	1725
Akademia Sztuk Pięknych	1757
Instytut Leśny	1803
Główny Instytut Pedagogiczny	1804
Uniwersytet Petersburski	1819
Petersburskie Konserwatorium Muzyczne	1862
Wyższe Kursy Żeńskie	1878
Uczelnie techniczne	
Instytut Górniczy	1773
Instytut Inżynierów Komunikacji	1809
Instytut Technologiczny	1828
Instytut Inżynierów Cywilnych	1882
Instytut Elektrotechniczny	1891
Petersburski Instytut Politechniczny (politechnika)	1899
Petersburski Żeński Instytut Politechniczny (tzw. żeńska politechnika)	1906
Uczelnie medyczne	
Akademia Medyko-Chirurgiczna (Wojskowa Akademia Medyczna)	1798
Instytut Kliniczny Wielkiej Księżnej Heleny Pawłowny	1885
Petersburski Żeński Instytut Medyczny	1897
Kliniczny Instytut Położniczo-Ginekologiczny	1899
Wyższa Szkoła Farmaceutyczna	1903
Instytut Psychoneurologiczny	1907
Uczelnie wojskowe	
Nikołajewska Akademia Sztabu Generalnego	1832
Michajłowska Akademia Artyleryjska	1855
Nikołajewska Akademia Inżynieryjna	1855
Aleksandrowska Wojskowa Akademia Prawnicza	1867
Nikołajewska Akademia Morska	1877
Wojskowa Akademia Intendentury	1911
Uczelnie duchowne	
Petersburska Prawosławna Akademia Duchowna	1721
Rzymskokatolicka Akademia Duchowna	1842

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: А.В. Даринский, *Высшие учебные заведения старого Петербурга*, СПб 2002.

Oprócz szkół wyższych w Petersburgu przełomu XIX/XX wieku funkcjonowały liczne **instytucje naukowe** reprezentujące szerokie spektrum działalności. Pod koniec XIX wieku w stolicy istniało blisko 75 towarzystw naukowych (w tym 30 medycznych, 16 przyrodniczych, 11 humanistycznych, 10 technicznych i 4 pedagogiczne)²³. Do najbardziej prestiżowych należało powstałe w 1845 roku Cesarskie Rosyjskie Towarzystwo Geograficzne; Cesarskie Rosyjskie Towarzystwo Historyczne (zał. 1866) oraz Cesarskie Rosyjskie Towarzystwo Muzyczne (zał. 1873). Osiemnastowiecznym rodowodem mogło się poszczycić najstarsze, bo założone w 1765 roku, Wolne Towarzystwo Ekonomiczne. Wśród pozosta-

²³ Б. Лебин, *op. cit.*, s. 67, 88, 108.

łych instytucji można wymienić między innymi: Towarzystwo Farmaceutyczne (1816); Towarzystwo Mineralogiczne (1817); Rosyjskie Towarzystwo Archeologiczne (1846); Towarzystwo Entomologiczne (1859); Rosyjskie Towarzystwo Techniczne (1866); Towarzystwo Chemiczne (1867); Towarzystwo Filologiczne (1869) czy powstałe w 1881 roku Cesarskie Rosyjskie Towarzystwo Hodowli Ryb i Rybołówstwa. W początkach XX wieku powstały także: Towarzystwo Orientalistyczne (1900); Towarzystwo Religijno-Filozoficzne (1901); Rosyjskie Towarzystwo Urologiczne (1907); Rosyjskie Towarzystwo Paleontologiczne (1916); Rosyjskie Towarzystwo Botaniczne (1916)²⁴.

Nad Nową wydawano specjalistyczną prasę naukową, działały biblioteki, muzea, laboratoria, północna stolica gościła krajowe i międzynarodowe zjazdy i kongresy naukowe, stamtąd wyruszały w głąb kontynentu (Syberii, Azji Środkowej i Dalekiego Wschodu) kolejne ekspedycje geograficzne. Petersburg był także siedzibą administracji państwowej, w tym Ministerstwa Oświaty wraz z podlegającymi mu organami zajmującymi się całokształtem spraw oświatowych państwa.

Tabela 2. Wybrane towarzystwa naukowe Petersburga w XVIII-XIX w.

Nazwa instytucji	Rok założenia
Wolne Towarzystwo Ekonomiczne	1765
Towarzystwo Farmaceutyczne	1816
Towarzystwo Mineralogiczne	1817
Cesarskie Rosyjskie Towarzystwo Geograficzne	1845
Rosyjskie Towarzystwo Archeologiczne	1846
Towarzystwo Entomologiczne	1859
Cesarskie Rosyjskie Towarzystwo Historyczne	1866
Rosyjskie Towarzystwo Techniczne	1866
Towarzystwo Chemiczne	1867
Towarzystwo Filologiczne	1869
Cesarskie Rosyjskie Towarzystwo Muzyczne	1873

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: В. Михневич, *Петербург весь на ладони*, СПб 1874 [reprint: Москва 2003].

4. Polacy w życiu uniwersyteckim i naukowym Petersburga

Petersburg, będąc głównym i największym ośrodkiem życia akademickiego Rosji przełomu XIX i XX wieku, skupiał znaczną liczbę studentów. Na stołecznych uczelniach wyższych podejmowało studia wielu Rosjan, jednak duży odsetek zarówno wśród studiujących, jak i kadry profesorskiej stanowili obcokra-

²⁴ В. Михневич, op. cit., s. 358-363.

jowcy, w tym licznie zamieszkujący Petersburg Polacy²⁵. Miasto nad Newą (po Moskwie i Odessie) było najważniejszym i największym polskim ośrodkiem miejskim w Rosji. W stolicy istniały liczne polskie organizacje religijne społeczne i kulturalne, funkcjonowała polska prasa, wydawnictwa i miejsca kultury²⁶.

Stolica Rosji była największym skupiskiem polskich studentów i polskich kadr naukowych w imperium. „Wyższe uczelnie petersburskie – pisał L. Bazyłow – mają też swoją rangę i to nie małą w dziejach polskiej kultury (...). Wyjazdy Polaków na studia do Rosji trwają nieprzerwanym ciągiem od powstania listopadowego do wojny światowej; kierunek wiodący na Petersburg był najbardziej uczęszczany i najchętniej wybierany. Różne czynniki odgrywały przy tym rolę, niewątpliwie też sam charakter miasta – metropolii wielkiej, tętniącej życiem, mającej znaczną liczebnie kolonię polską²⁷. Podobnego zdania jest Jerzy Róziewicz, który uważa, iż zasadniczy wpływ na fakt, że polska młodzież masowo wybierała uczelnie rosyjskie (w tym przede wszystkim petersburskie), miały następujące czynniki: taniłość studiowania (utrzymania), istnienie licznej i zamożnej Polonii, wysoki poziom naukowy uczelni i europejski format kadry profesorskiej oraz represje popowstaniowe²⁸. Carat, depolonizując po 1863 roku szkolnictwo wyższe w Królestwie Polskim oraz wprowadzając zakaz legalnych wyjazdów na uczelnie zachodnie, przyczynił się do tego, że chcąc studiować polska młodzież była zmuszona wyjeżdżać do miast akademickich w głębi Rosji²⁹. Polacy wnieśli znaczący wkład w rozwój rosyjskiej nauki i techniki. Wielu absolwentów petersburskich uczelni pozostawało w Rosji, gdzie kontynuowali kariery. Po upadku caratu wielu z nich powróciło do kraju, by czynnie uczestni-

²⁵ W tym miejscu należy zaznaczyć, że Petersburg przez cały okres swego istnienia był miastem wielokulturowym o zróżnicowanej strukturze narodowościowej i religijnej. Prócz Rosjan miasto zamieszkiwali między innymi Niemcy, Finowie, Polacy i Żydzi. Według danych zawartych w spisie ludności w 1910 roku Petersburg zamieszkiwało blisko 2 mln mieszkańców, w tym: 1 mln 500 tys. Rosjan, 70 tys. Białorusinów, 65 tys. Polaków, 47 tys. Niemców, 18 tys. Finów, 35 tys. Żydów, 23 tys. Estończyków, 18 tys. Łotyszy, 11 tys. Litwinów i 7 tys. Tatarów. Zob. Н.В. Юхнева, *Этнический состав и этносоциальная структура населения Петербурга. Вторая половина XIX – начало XX века*, Ленинград 1984. O wielonarodowym charakterze rosyjskiej stolicy pisałem także w B. Garczyk, *Petersburg. Nierosyjska historia miasta 1703-1917*, Poznań 2015.

²⁶ O obecności Polaków nad Newą traktują między innymi dwie fundamentalne prace: L. Bazyłow, *Polacy w Petersburgu*, Warszawa 1984 oraz I. Spustek, *Polacy w Piotrogradzie 1914-1917*, Warszawa 1966.

²⁷ L. Bazyłow, *Historia nowożytnej kultury rosyjskiej*, op. cit., s. 421.

²⁸ J. Róziewicz, *Polskie środowisko naukowe w Petersburgu w latach 1905-1918* [w:] M. Leczyk (red.), *Polsko-rosyjskie związki społeczno-kulturalne na przełomie XIX-XX wieku*, Warszawa 1980, s. 195.

²⁹ Por. K. Groniowski, *Próba stworzenia polskiego ośrodka naukowego w Petersburgu przed 1863 r.*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1962, R. VII, nr 4, s. 461 i nast.

czyć w życiu społecznym, politycznym, gospodarczym i naukowym odrodzonego państwa polskiego.

Największą liczbę polskich wykładowców i studentów skupiał Uniwersytet Petersburski³⁰. Do grona wybitnych profesorów uczelni należeli między innymi orientaliści Antoni Muchliński (1808-1877) i Władysław Kotwicz (1872-1944). Z Wydziałem Prawa byli związani profesorowie: specjalista w dziedzinie prawa międzynarodowego Ignacy Iwanowski (1807-1866); prawnik i historyk prawa polskiego Romuald Hube (1803-1890); znawca prawa karnego i literaturoznawca Włodzimierz Spasowicz (1829-1906); teoretyk i filozof prawa, a także poseł I Dumy Leon Petrażycki (1867-1931). Wśród wielu innych wybitnych postaci byli między innymi światowej sławy językoznawca profesor Jan Baudouin de Courtenay (1845-1929); filolog klasyczny, profesor Tadeusz Zieliński (1859-1944); matematyk i wieloletni prezes Cesarskiego Towarzystwa Matematycznego w Petersburgu Julian Sochocki (1842-1927)³¹.

Wielu Polaków reprezentowało uczelnie techniczne. Szczególnie popularny wśród polskich studentów był Instytut Technologiczny, w którym panowała liberalna atmosfera nauczania, a Polaków traktowano życzliwie. W gronie kadry profesorskiej Instytutu był między innymi cieszący się dużą sympatią studentów matematyk Hipolit Jewniewicz (1831-1903). Jewniewicz w latach 1868-1903 piastował funkcję dziekana Wydziału Mechanicznego, był specjalistą w dziedzinie mechaniki stosowanej, hydrauliki i wytrzymałości materiałów, a także wy-

³⁰ Liczba polskich studentów w Petersburgu nie jest znana. Dotychczasowe zestawienia są niepełne i nie uwzględniają wszystkich uczelni, stąd dane zawarte w istniejącej literaturze przedmiotu są zaniżone. Większość badaczy (J. Róziewicz, I. Spustek, Z. Łukawski) szacuje liczbę studiujących Polaków na przełomie XIX-XX wieku od 1 tys. do 3 tys. osób. Najwięcej Polaków studiowało w Instytucie Technologicznym i na Uniwersytecie. Wykaz Polaków absolwentów i profesorów petersburskich uczelni sporządzony głównie na podstawie publikacji: J. Róziewicz, *Polsko-rosyjskie powiązania naukowe...*, op. cit., s. 176-213; J. Bieniarzówna, *Polska kultura techniczna w Rosji na przełomie XIX i XX w.* [w:] *Studia z historii gospodarczej i demografii historycznej. Prace ofiarowane profesorowi Stanisławowi Hoszowskiemu w 70. rocznicę urodzin*, Kraków 1975, s. 279 i nast.; J. Jaros, *Polacy w Leningradzkim Instytucie Górniczym*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1972, R. XVII, nr 3, s. 505-509; A. Kijas, *Polacy w Rosji od XVII wieku do 1917 roku. Słownik biograficzny*, Poznań 2000; F. Nowiński, *Polacy na Uniwersytecie Petersburskim w latach 1832-1884*, Wrocław 1986; *Księga pamiątkowa inżynierów technologów Polaków wychowawców Instytutu Technologicznego w Petersburgu (w rocznicę stulecia uczelni)*, Warszawa 1933; S. Zdziarski, *Uczeni polscy w Petersburgu*, „Świat Słowiński” 1907, R. III, t. I, s. 345-361; L. Bazyłow, *Polacy w Petersburgu*, op. cit.

³¹ Uniwersytet Petersburski charakteryzował się największą mozaiką narodowościową wśród pozostałych stołecznych uczelni. Przykładowo w 1916 roku wśród 5 tys. 964 studentów znajdowało się 4 tys. 58 prawosławnych, 131 ormiano-gregorian, 446 katolików, 362 luteran, 76 reformatów, 5 anglikanów, 1 kalwinista, 37 wyznawców islamu, 27 karaimów, 765 żydów, 3 buddystów i 53 przedstawiciele innych religii. Zob. Н.Я. Олесич, *Университет Российской империи* [w:] *Многонациональный мир Петербургского университета*, СПб 2010, s. 22.

kładał (podobnie jak i wielu innych polskich profesorów) na pozostałych uczelniach Petersburga: Instytucie Elektrotechnicznym, Inżynierów Cywilnych i Mikołajewskiej Akademii Marynarki. Wybitnym absolwentem uczelni był konstruktor i współorganizator przemysłu rosyjskiego taboru kolejowego Antoni Xiężopolski (1861-1951). Po ukończeniu uczelni Xiężopolski rozpoczął prace nad budową rozlicznych typów wagonów dla rosyjskich kolei państwowych i prywatnych, w tym nowego typu więźniarek³². Warto nadmienić, że polscy konstruktorzy – w większości absolwenci zarówno Instytutu Technologicznego, jak i Instytutu Inżynierów Komunikacji – wnieśli olbrzymi wkład w rozwój kolei w Rosji i mieli zasługi w projektowaniu, konstruowaniu, budowie i eksploatacji trakcji i taboru³³. W gronie absolwentów znalazł się także inżynier technolog Karol Adamiecki (1866-1933), który stał się w odrodzonej Polsce założycielem i twórcą „polskiej szkoły nauki organizacji”, racjonalizacji pracy i procesów produkcji³⁴.

Wśród zasłużonych Polaków, pracowników naukowych i absolwentów Instytutu Inżynierów Komunikacji byli liczni budowniczowie mostów, w tym jeden z najwybitniejszych inżynierów, twórca między innymi pierwszego stałego o żeliwnej konstrukcji mostu w Rosji, oddanego do użytku w 1850 roku (most Błagowieszczeński, dzisiaj Most Lejtnanta Szmidta na rzece Newie) – Stanisław Kierbedź (1810-1899) oraz naczelnny inżynier przebudowy mostów w Zarządzie Miejskim Petersburga, budowniczy Mostu Pałacowego na Newie i późniejszy rektor Politechniki Warszawskiej – profesor Andrzej Pszenicki

³² Zob. Z. Tucholski, op. cit.

³³ Ibid., s. 108-124.

³⁴ Pierwszy referat Adamieckiego dotyczący organizacji pracy w walcowni został wygłoszony w 1903 roku w Jekaterynosławiu na posiedzeniu regionalnego Oddziału Imperatorskiego Rosyjskiego Towarzystwa Technicznego. Co ciekawe, teoria harmonizacji pracy (zasad zarządzania) Adamieckiego cieszyła się popularnością także po przewrocie bolszewickim w czasach stalinowskiej industrializacji. Zob. J. Thierry, *Karol Adamiecki w piśmiennictwie rosyjskim*, „Przegląd Organizacji” 1973, nr 2, s. 83 i nast. „Wyróżnikiem indywidualnym K. Adamieckiego – pisał Tadeusz Kotarbiński – była idea harmonogramów (...). Istotę tej idei tłumaczy jej geneza. Uczestnicząc w kierowaniu pracą zespołową walcowni produkujących różne rodzaje blach na terenie państwa rosyjskiego, był on pod stałym wrażeniem wielkiego marnotrawienia czasu w tych wytwórniach. Dochodziło do tego, że na 10 godzin aktywności takiej walcowni przypadało tylko nie więcej niż półtorej godziny naprawdę produkcyjnego czasu. Resztę marnowano na oczekiwania, przestoje i ruchy jałowe (...). Drażniły Adamieckiego takie objawy niesprawności hut (...). Przystąpił tedy do systematycznych obserwacji (...)”. T. Kotarbiński, *Główne myśli Karola Adamieckiego (18 III 1866-16 V 1933)*, „Prakseologia” 1971, nr 39-40, s. 7. O Adamieckim patrz A. Czech, *Karol Adamiecki – polski współtwórca nauki organizacji i zarządzania (biografia i dokonania)*, Katowice 2009 oraz Z. Heidrich, *Karol Adamiecki. O nauce organizacji. Wybór pism*, Warszawa 1985 (w opracowaniu Z. Heidricha).

(1869-1941)³⁵. Sławą cieszył się fizyk, pionier w dziedzinie elektryfikacji kolei – Henryk Merczyng (1860-1916) oraz inżynier, główny konstruktor parowozów w Zakładach Putilowskich, pionier w badaniach trakcyjnych lokomotyw, później profesor Politechniki Warszawskiej – Albert Czczott (1873-1955)³⁶.

Wiele polskich nazwisk widnieje w spisach studentów i profesorów pozostałych uczelni technicznych. Przykładowo w Instytucie Górniczym, swej macierzystej uczelni, geologię wykładał wybitny badacz przeszłości geologicznej Azji – profesor Karol Bohdanowicz (1865-1947) oraz inżynier górnictwa, dziekan i profesor Wydziału Górnictwa – Henryk Czczott (1875-1928). Z kolei największą Polską sławą Instytutu Leśnego był Aleksander Rudzki (1838-1901) – specjalista w dziedzinie gospodarki leśnej.

Dużym zainteresowaniem polskich studentów i uczonych cieszyła się Akademia Sztuk Pięknych, której ukończenie dawało możliwość uzyskania między innymi uprawnień budowlanych, niezbędnych dla przyszłych architektów. Wedle jedynie orientacyjnych danych, w latach 1867-1918 Akademię ukończyło co najmniej 65 Polaków³⁷. Wielu absolwentów pozostało w Rosji. W gronie profesorów uczelni znaleźli się: Rudolf Żelaziewicz (1811-1874) – projektant oraz współbudowniczy Dworca Moskiewskiego oraz Marian Lalewicz (1876-1944) – projektant Domu Handlowego Mertensa na Newskim Prospekcie. W 1838 roku dyplom zdobył Narcyz Zborzewski – projektant nieistniejącego już dziś dworca petersburskiego w Warszawie i architekt miejski w Tyflisie. Wysoką pozycję w środowisku petersburskim zajęli także Marian Peretiatkowicz (1872-1916) – przedstawiciel neoklasycyzmu w architekturze rosyjskiej, twórca Domu Bankowego Wawelberga na Newskim Prospekcie i zarazem współzałożyciel w 1903 roku Towarzystwa Architektów – Artystów Rosyjskich oraz Antoni Klewszczyński (1844-1902) – budowniczy drogi żelaznej z Petersburga do Moskwy³⁸. Honorowym profesorem Akademii był wybitny polski malarz Henryk Siemiradzki.

Najmniej Polaków było związanych z Konserwatorium Muzycznym. Najmniej jednak dwanaście lat życia spędził nad Newą Henryk Wieniawski, pracując początkowo na stanowisku koncertmistrza orkiestry symfonicznej; w 1862 roku rozpoczął pracę dydaktyczną w Konserwatorium, obejmując klasę skrzypiec³⁹.

³⁵ O polskich mostowcach w Rosji patrz: J. Jankowski, *Mosty w Polsce i mostowcy polscy (od czasów najdawniejszych do końca I wojny światowej)*, Wrocław 1973, s. 84, 251-276, 262.

³⁶ Por. R. Kołodziejczyk, *Studenci Polscy w Instytucie Inżynierów Komunikacji w Petersburgu w latach 1867-1876*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej” 1963, Seria D, z. 3, s. 41 i nast.

³⁷ M. Omilanowska, *Polscy architekci w petersburskiej Akademii Sztuk Pięknych w latach 1814-1918*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2004, nr 3-4, s. 367.

³⁸ Ibid., s. 360-368. Zob. także S. Łoza, *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954.

³⁹ B. Mucha, *Artyści polscy w nowożytnej Rosji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1994, s. 65.

Absolwentem uczelni był uczeń Rimskiego-Korsakowa, kompozytor i później szy dyrektor konserwatorium w Odessie – Witold Maliszewski (1873-1939).

Wśród sław Wojskowej Akademii Medycznej licznie reprezentowani byli specjaliści w dziedzinie farmacji, farmakologii i psychiatrii, w tym między innymi założyciele rosyjskiej psychiatrii, współtwórcy klinik i systemu opieki psychiatrycznej w Rosji: Jan Baliński (1827-1902) i Jan Mierzejewski (1838-1908) oraz pediatra Mieczysław Michałowicz (1876-1965)⁴⁰.

Absolwentem Nikolajewskiej Akademii Inżynierów Wojskowych był aktywny działacz diaspory petersburskiej, poseł I Dumy oraz budowniczy granitowego nabrzeża Admiralicji w Petersburgu – Bolesław Jałowiecki (1843-1918). Profesorem Nikolajewskiej Akademii Sztabu Generalnego (oraz Instytutu Górniczego) był geodeta i kartograf, generał Edward Kowerski (1837-1916).

Połowę kadry profesorskiej Rzymskokatolickiej Akademii Duchownej w latach 1843-1918 stanowili Polacy (61 osób), wśród pozostałych wykładowców byli Litwini (9 osób), Rosjanie (7 osób), Białorusini (3 osoby) oraz Żydzi (3 osoby)⁴¹. Pierwszym rektorem uczelni został późniejszy metropolita Ignacy Hołowiński (1807-1855). Wśród jej absolwentów byli między innymi arcybiskup Zygmunt Szczęsny Feliński (1822-1895), ks. Konstanty Budkiewicz (1867-1923) czy arcybiskup Jan Cieplak (1851-1926)⁴².

Ważną częścią życia naukowego stolicy było ukonstytuowanie się licznych polskich instytucji naukowych powstałych na fali liberalizacji po rewolucji 1905 roku⁴³. Główną formą działalności towarzystw były spotkania, odczyty, wykłady i druk wydawnictw. Pobyt nad Newą stwarzał polskim studentom możliwość uczestniczenia w życiu akademickim i pozaakademickim. Aktywnie kwitło życie kulturalne i koleżeńskie. Niemalże przy każdej uczelni organizowano polskie organizacje o charakterze samopomocowym i kulturalnym. Polacy zakładali stowarzyszenia studentów poszczególnych uczelni, kasy zapomogowe, kuchnie studenckie, stołówki i biblioteki. Popularne było również uczestnictwo w kół-

⁴⁰ Na temat polskiego środowiska lekarskiego w Petersburgu patrz: A. Wrzosek, *Jan Lucjan Mierzejewski (1838-1908)*, „Archiwum Historii Medycyny” 1962, T. XXV, nr 141, s. 141 i nast.; J. Róziewicz, *Polacy w laboratoriach Iwana Pawłowa*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1976, R. XXI, nr 3, s. 412-413 oraz W.E. Orłowski, *Koło lekarzy Polaków w Petersburgu (1901-1907)*, „Archiwum Historii Medycyny” 1964, T. XXVII, nr 4, s. 385 i nast.

⁴¹ I. Wodzianowska, *Rzymskokatolicka Akademia Duchowna w Petersburgu 1842-1918*, Lublin 2007, s. 132.

⁴² Zob. Z. Szczęsny-Feliński, *Pamiętniki*, Warszawa 2009, s. 403 i nast.; F. Rutkowski, *Arcybiskup Jan Cieplak (1857-1926). Szkic biograficzny*, Warszawa 1934; B. Czaplicki, *Ks. Konstanty Budkiewicz (1867-1923). Życie i działalność*, Katowice 2004.

⁴³ Zob. J. Róziewicz, *Polskie środowisko naukowe...*, op. cit., s. 194 i nast. oraz T.M. Смирнова, *Польские общества в Санкт-Петербурге конец XIX-начало XX века*, СПб 2013, s. 108-145.

kach socjalistycznych; dużą popularnością wśród studentów cieszyły się PPS oraz ZWC mające w Petersburgu swoje struktury⁴⁴.

Tabela 3. Polskie organizacje naukowe w Petersburgu do 1918 roku

Nazwa instytucji	Rok założenia
Związek Polskich Lekarzy i Przyrodników	1907
Koło Warszawskiego Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości	1908
Towarzystwo Polskich Prawników i Ekonomistów	1915
Polskie Towarzystwo Miłośników Historii i Literatury	1916
Wyższe Kursy Polskie	1916
Piotrogrodzki Oddział Stowarzyszenia Techników Polaków w Rosji	1918

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Т.М. Смирнова, *Польские общества в Санкт-Петербурге конец XIX - начало XX века*, СПб 2013.

Podsumowanie

Tradycje akademickie Petersburga sięgają epoki Piotra I. W 1725 roku została utworzona Cesarska Akademia Nauk stanowiąca punkt wyjścia przyszłego życia umysłowego i naukowego stolicy. W następnych dziesięcioleciach zaczęły powstawać kolejne instytucje naukowe, jednak największa dynamika tworzenia szkół wyższych w Petersburgu nastąpiła w XIX wieku. Oprócz założonego w 1819 roku Uniwersytetu Petersburskiego w mieście działały liczne prestiżowe szkoły wyższe, między innymi o profilu technicznym, medycznym, artystycznym czy wojskowym. Funkcjonowało także całe spektrum organizacji naukowych skupiających grono wybitnych uczonych epoki. Należy podkreślić, że Petersburg stanowił również największe skupisko polskich studentów i wykładowców, a wielu z nich odegrało fundamentalną rolę w życiu naukowym Rosji i Polski.

Literatura

Аврус А.И., *История российских университетов. Очерки*, Москва 2001.

Bazyłow L., *Rola Petersburskiej Akademii Nauk w poznawaniu Rosji*, „Slavia Orientalis” 1975, R. XXIV, nr 1.

Bazyłow L., *Polacy w Petersburgu*, Warszawa 1984.

Bazyłow L., *Historia nowożytnej kultury rosyjskiej*, Warszawa 1986.

Bieniarzówna J., *Polska kadra techniczna w Rosji na przełomie XIX i XX w.* [w:] *Studia z historii gospodarczej i demografii historycznej. Prace ofiarowane profesorowi Stanisławowi Hoszowskiemu w 70. rocznicę urodzin*, Kraków 1975.

⁴⁴ Por. *Dzieje organizacji P.P.S. w Petersburgu (1896-1905)*, „Niepodległość” 1934, t. IX, s. 305; *Z.W.C. na terenie Politechniki w Petersburgu (1913-1914)*, „Niepodległość” 1933, t. VIII, s. 101.

- Czech A., *Karol Adamiecki – polski współtwórca nauki organizacji i zarządzania (biografia i dokonania)*, Katowice 2009.
- Дальманн Д., Смагина Г.И. (ред.), *Г.Ф. Миллер и русская культура*, СПб 2007.
- Даринский А.В., *Высшие учебные заведения старого Петербурга*, СПб 2002.
- Groniowski K., *Próba stworzenia polskiego ośrodka naukowego w Petersburgu przed 1863 r.*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1962, R. VII, nr 4.
- Heidrich Z., *Karol Adamiecki. O nauce organizacji. Wybór pism*, Warszawa 1985.
- Jankowski J., *Mosty w Polsce i mostowcy polscy (od czasów najdawniejszych do końca I wojny światowej)*, Wrocław 1973.
- Jaros J., *Polacy w Leningradzkim Instytucie Górniczym*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1972, R. XVII, nr 3.
- Юхнева Н.В., *Этнический состав и этносоциальная структура населения Петербурга. Вторая половина XIX – начало XX века*, Ленинград 1984.
- Kijas A., *Polacy w Rosji od XVII wieku do 1917 roku. Słownik biograficzny*, Poznań 2000.
- Kołodziejczyk R., *Studenci Polscy w Instytucie Inżynierów Komunikacji w Petersburgu w latach 1867-1876*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej” 1963, Seria D, z. 3.
- Księga pamiątkowa inżynierów technologów Polaków wychowawców Instytutu Technologicznego w Petersburgu (w rocznicę stulecia uczelni)*, Warszawa 1933 .
- Лебин Б., *Очерки истории организации науки в Ленинграде 1703-1977*, Ленинград 1980.
- Ленинградский Горный Институт за годы советской власти. Очерки*, Ленинград 1971.
- Łoza S., *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954.
- Manida M., *Rozwój wyższego szkolnictwa technicznego w Rosji w pierwszym trzydziestoleciu XIX wieku*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1976, R. XXI, nr 2.
- Марголис Ю.Д., Тишкин Г.А., *Отечеству на пользу, россиянам на славу. Из истории университетского образования в Петербурге XVIII-начале XX веков*, Ленинград 1988.
- Михневич В., *Петербург весь на ладони*, СПб 1874 [reprint: Москва 2003].
- Nasierowski T., *Iwan Pietrowicz Pawłow. Nauka sowiecka w okowach stalinizmu*, Warszawa 2002.
- Mucha B., *Artyści polscy w nowożytnej Rosji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1994.
- Немцы в государственности России*, СПб 2004.
- Немцы в России. Российско-немецкий диалог*, СПб 2001.
- Nowiński F., *Polacy na Uniwersytecie Petersburskim w latach 1832-1884*, Wrocław 1986.

- Олесич Н.Я., *Университет Российской империи* [w:] *Многонациональный мир Петербургского университета*, СПб 2010.
- Omilanowska M., *Polscy architekci w petersburskiej Akademii Sztuk Pięknych w latach 1814-1918*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2004, nr 3-4.
- Orłowski W.E., *Koło lekarzy Polaków w Petersburgu (1901-1907)*, „Archiwum Historii Medycyny” 1964, T. XXVII, nr 4.
- Przytułski A., *Władimir Kosma Zworykin – amerykański pionier telewizji*, „Napędy i Sterowanie” 2011, nr 12.
- Róźiewicz J., *Polacy w laboratoriach Iwana Pawłowa*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1976, R. XXI, nr 3.
- Róźiewicz J., *Polskie środowisko naukowe w Petersburgu w latach 1905-1918* [w:] M. Leczyk (red.), *Polsko-rosyjskie związki społeczno-kulturalne na przełomie XIX-XX wieku*, Warszawa 1980.
- Róźiewicz J., *Polsko-rosyjskie powiązania naukowe (1725-1918)*, Wrocław 1984.
- Sielicki F., *Rosyjska Akademia Nauk i jej związki z nauką polską*, „Slavia Orientalis” 1975, R. XXIV, nr 1.
- Смагина Г.И. (ред.), *Немцы и развитие образования в России*, СПб 1998.
- Смагина Г.И. (ред.), *Немцы в России: Историко-документальное издание*, СПб 2011.
- Смирнова Т.М., *Польские общества в Санкт-Петербурге конец XIX-начало XX века*, СПб 2013.
- Spustek I., *Polacy w Piotrogradzie 1914-1917*, Warszawa 1966.
- Таймазов В., Курамшин Ю., Марьянович А., *Петр Францевич Лесгафт. История жизни и деятельности*, СПб 2006.
- Tiszkina G., *Z historii wyższego kształcenia kobiet w Rosji*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1980, T. XXIII.
- Tucholski Z., *Profesor Antoni Xięzopolski. Twórca polskiej szkoły budowy lokomotyw*, Warszawa 2015.
- Wodzianowska I., *Rzymskokatolicka Akademia Duchowna w Petersburgu 1842-1918*, Lublin 2007.
- Wrzosek A., *Jan Lucjan Mierzejewski (1838-1908)*, „Archiwum Historii Medycyny” 1962, T. XXV, nr 141.
- Zasztowt L. (red.), *Akademie Nauk – Uniwersytety – Organizacje Nauki. Polsko-rosyjskie relacje w sferze nauki XVIII-XX w.*, Warszawa 2013.
- Zdziarski S., *Uczni polscy w Petersburgu*, „Świat Słowiański” 1907, R. III, t. I.

**ST. PETERSBURG AS THE ACADEMIC CENTER AT THE TURN
OF THE 19TH AND 20TH CENTURIES**

Summary: The paper presents the times of St. Petersburg as the academic center at the turn of the 19th and 20th centuries. The capital city of Russia was at that time the hub of administration, industry and culture of the Empire as well as one of the most vibrant academic and university centers in Europe. At the end of 19th century there were 23 universities and this figure increased to 35 in 1914-1915 and the number of student reached as many as 42 thousand. Numerous and prestigious academic institutions were operating at the Neva River and the greatest of them was St. Petersburg Emperor's University. Other universities included, among the others, technical, military, medical schools, as well as many other scientific and educational institutions of non-university status. St. Petersburg gathered one of the greatest group of Polish students and lecturers, many of whom played an important role in the development of Russian and European science.

Keywords: St. Petersburg, Universities in Russia, Academic institutions in St. Petersburg, Polish people in St. Petersburg, Polish scholars in Russia.